

van deze debatten. Daarom schrijft De Haan op pagina 87 over het 'keurslijf' van de constitutie 'dat de maatschappelijke krachten samenbalde die in de decennia daarna in botsing kwamen over de inrichting van de natie.'

De Haans argument is niet alleen opmerkelijk, maar ook belangrijk. Het bepaalt ons bij het feit dat de 'constitutie' (en vooral de grondwet van 1848) niet een statisch en ondergeschikt gegeven is maar een dynamisch proces dat evenals andere belangrijke politieke, sociale en religieuze maatschappelijke krachten in de negentiende eeuw een beslissende en radicale uitwerking had op de contouren van het Nederlandse politieke leven. De frisse blik van De Haan toont op nieuwe wijze aan wat de traditionele parlementaire historici al wisten: de 'hoge politiek' van de Bataafse en negentiende- eeuwse constituties was toch van monumentaal belang.

De zes essays in *Het beginsel van leven en wasdom* zijn vaak overtuigend. Vooral zijn hoofdstuk over 'confessie' is sterk. Daarin verklaart De Haan de confessionalisering van de Nederlandse politiek in de context van de veranderende politieke ruimte en de botsende ideeën over de wijze waarop het christelijk geloof in de Nederlandse samenleving vormgegeven kon worden. Maar soms zijn zijn argumenten ietwat suggestief en minder overtuigend. Zo beweert De Haan dat we evenzeer over Nederlands 'etatisme' kunnen spreken als over Frans 'etatisme', omdat de volksdelen zo verstrengeld waren geworden met de Nederlandse staat. Maar als dat waar is kunnen we ook spreken over Brits en Zweeds 'etatisme', omdat daar — evenals in Nederland — ook sprake was van uitgebreide staatsinterventie in naam van een anti-overheidsideologie en ten bate van personen en particuliere instellingen. Dan wordt 'etatisme' als term zo opgerekt dat zij niet langer zo nuttig is. Verder neigt De Haans nadruk op constituties als vormexperimenten met hun eigen regels ertoe om de continuïteit die er zou kunnen bestaan tussen de constituties van de Republiek en die van de negentiende eeuw te veronachtzamen. Maakten de negentiende-eeuwse constituties een volledig einde aan de eerdere politieke tradities? Hadden de uitkomsten van het constitutionele debat niets van doen met de pre-revolutionaire tradities in de Nederlandse geschiedenis? Dit lijkt van tijd tot tijd door De Haan te worden geïmpliceerd.

Maar deze opmerkingen mogen niet afleiden van het feit dat De Haan ons heeft verrijkt met een informatieve en stimulerende interpretatie van het negentiende-eeuwse politieke leven. *Het beginsel van leven en wasdom* verdient het aandachtig te worden gelezen. Het is erudiet en goed beargumenteerd, een verhelderend en creatief boek. De brede visie die erin naar voren komt, zal historici van alle soorten en maten moeten inspireren tot de heroverweging en bespreking van de 'constitutie' van de Nederlandse natiestaat.

James Kennedy

H. L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam: Bert Bakker, 2003, 397 blz., ISBN 90 351 2421 9 (gebonden), 90 351 2420 0 (paperback)).

'...een boek over Europa's koloniale rijken moet gaan over Europa's koloniale rijken. Niet meer en niet minder.' Aldus bakent Wesseling het onderwerp af in zijn nieuwe overzichtswerk over Europees kolonialisme en imperialisme in de 'lange' negentiende eeuw. Het boek begint met een grote cirkel die het onderwerp omsluit. Die 'omtrek' betreft een bespreking van het negentiende-eeuwse koloniale beleid van de verschillende Europese staten met betrekking tot 'mensen' (migratiestromen, volksplantingen, slavernij en contractarbeid), 'goederen' (de samenhang van kolonialisme met de industriële revolutie), 'machten' (Europese rivaliteit en

overzeese expansie, vormen van koloniaal bestuur) en 'ideeën' (de beschavingsmissie). Vervolgens wordt die negentiende-eeuwse cirkel in twee helften gedeeld. Het verhaal zoomt in op politieke en strategische ontwikkelingen in de verschillende door Europa gekoloniseerde regio's tussen 1815 en 1870, gevolgd door het hoofdthema van het boek: het moderne imperialisme tussen 1870 en 1914. Opnieuw wordt eerst een omtrek geschetst, in de vorm van een typologie van verschillende soorten van imperialismen. Vervolgens wordt de daadwerkelijke expansie beschreven. Engeland, Frankrijk en Nederland krijgen daarbij de meeste aandacht. Maar ook de successen en mislukkingen van Duitsland, België, Portugal, Spanje, Italië en Rusland komen in beeld. Het boek eindigt met een analyse van het verband tussen de Eerste Wereldoorlog en het kolonialisme en van de uitkomsten van de vredesregelingen na 1918 voor de verdeling van Europese machtsposities ten tijde van het interbellum. In een korte conclusie worden enkele grote vragen opgeworpen met betrekking tot de legitimiteit van de koloniale expansie, de 'winst en verlies'-rekening voor Europa en de betreffende landen en regio's, de onafhankelijkheidsbewegingen na de Tweede Wereldoorlog, en de doorwerking van het kolonialisme tot op de dag van vandaag.

Europa's koloniale eeuw is een rijk en informatief handboek. Het heeft echter als expliciet uitgangspunt dat de volken en gebieden die korte of langere tijd onder Europees bestuur hebben gestaan, niet veel meer met elkaar gemeen hebben dan dat gegeven. Om dan toch een samenhangend verhaal te kunnen vertellen, is dus een stevige Europese kern nodig. Wesseling gebruikt daarvoor de beeldspraak van het panorama. Hij schetst het Europese koloniale landschap en stuurt de blik van de lezer naar telkens een ander continent, een andere regio of staat. Het Europese centrum vanwaaruit we moeten kijken, en waaromheen de koloniale wereld wordt gesitueerd, krijgt echter geen eigen profiel. Horen, bijvoorbeeld, Turkije en Rusland er wel bij of niet? De vraag laat zich niet eenduidig beantwoorden. Soms wel, en soms niet. Europese denkers als de Tocqueville worden selectief, in specifieke nationale en koloniale contexten, aangehaald, zonder samenhangend beeld van hun vaak niet eenduidige (en grensoverschrijdende) opvattingen over kolonialisme of imperialisme. Ondanks intermezzi over periodisering en definitiekwesties, ontbreekt een duidelijk Europees begrippenkader. Het blijkt per land telkens weer iets anders te liggen. De term volksplanting wordt gaande het betoog steeds exclusiever bestemd voor blanke 'settler' kolonies, en bij implicatie niet van toepassing verklaard op die kolonies die door Europeanen werden bevolkt met tot slaaf gemaakte Afrikanen en op contract geworven Chinezen, Indiërs of Javanen. Daarmee schuiven Australië, Nieuw Zeeland, Zuid-Afrika, de VS (laat staan Japan) geforceerd het beeld in en uit. Het modern imperialisme begon in 1870, maar niet in Engeland want daar begon het rond 1800; en eigenlijk is de term voor Nederland met zijn kolonialisme 'sui generis' helemaal niet bruikbaar. Ook begrippen als 'informal empire', 'preëemptief imperialisme', 'subimperialisme' versterken de indruk dat het raamwerk waardoor we naar het koloniale panorama kijken, geregeld van vorm verandert. Die dynamiek in het centrum, de vraag naar het 'Europese' van Europa's koloniale eeuw, naar inter-Europese drijfveren en mechanismen, wordt niet uitgelegd. Hoe kwamen concepten voor associatie, assimilatie, indirect bestuur, direct bestuur, onvrije arbeid, gedwongen arbeid, contractarbeid tot stand? Ieder Europees land lijkt zijn eigen koers te hebben gevaren, die bovendien 'per kolonie' verschilde. Een voorbeeld voor wat betreft Nederland: Wesseling poneert de bekende ietwat loze stelling dat het cultuurstelsel in Nederlands-Indië rond 1860 de financiële middelen genereerde voor de afschaffing van de slavernij in Suriname. Maar ligt in Europees perspectief het verband niet dertig jaar eerder, tussen de invoering van gedwongen arbeid onder het cultuurstelsel rond 1830 en het Nederlands getreuzel om de slavernij af te schaffen? Is ook de afschaffing van de slavernij en gedwongen arbeid rond 1860, gevolgd

door koeliearbeid met poenale sanctie in zowel Nederlands-Indië als Suriname, niet in de eerste plaats een oplossing die op Europees niveau vorm kreeg?

Het is jammer dat Wesseling vanuit zijn grote overzichtskennis de Europese geschiedenis van het kolonialisme niet heeft benaderd als aspect van de wereldgeschiedenis. Door zijn gefragmenteerde behandeling van wat overzee gebeurde, miste hij de kans om de opkomst van Europa's koloniale rijken in een wijder perspectief te plaatsen. De Mutiny van 1856-1858 (getypeerd als een 'bloedige burgeroorlog') wordt inmiddels bijvoorbeeld door historici over de hele wereld 'the Anglo-Indian War', of ook 'the Great Rebellion', genoemd. Dat verschil in naamgeving is niet simpel af te doen als een kwestie van perspectief, van een Europees verhaal tegenover talloze nationale verhalen, het is een uiting van eenzijdigheid die voortkomt uit gebrek aan reflectie op de geschiedschrijving zelf als aspect van het kolonialisme. Door de onduidelijkheid over 'het Europese' van de koloniale/imperialistische geschiedenis, wordt bovendien de betekenis van dit verleden voor het *huidige* Europa niet geproblematiseerd. Het kolonialisme ging gepaard aan Europese rivaliteit, maar er was een zekere centrale regie; op Europees of op mondiaal niveau. Welke mechanismen werkten daar en zijn ze er nog steeds, wat betekent dit koloniale verleden voor de plaats van 'het oude Europa' in de huidige wereldpolitiek, hebben de huidige burgers van Europa een per natie afzonderlijk of ook een gezamenlijk koloniaal verleden, en horen Turkije en Rusland daar dan wel bij, of niet? Handboeken hebben tot doel basiskennis te bieden en een gezamenlijk referentiekader te scheppen van waaruit nieuwe vragen gesteld kunnen worden. In die zin is het denken over *Europa's koloniale eeuw* nog niet voltooid. De geschiedenis moet nog thuiskomen. Hopelijk gaat Wesseling dan ook nog verder.

Susan Legêne

L. van Driel, *Een leven in woorden. J. H. van Dale, schoolmeester, archivaris, taalkundige* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 448 blz., €29,50, ISBN 90 5730 257 8).

Rond Johan Hendrik van Dale (1828-1872), een begrip geworden door het op zijn naam staande woordenboek, is legendevorming opgetreden. Een krantenkop uit de jaren vijftig noemt hem 'een eenzame op de voorpost van Noord-Nederlands beschavingsgebied.' Hij zou als eenvoudig onderwijzer in het geïsoleerde Sluis geheel zelfstandig de grondslag hebben gelegd voor het meest gezaghebbende woordenboek buiten het (pas recent voltooide) *WNT*. Al deze kwalificaties zijn onjuist. Dr. L. van Driel, gespecialiseerd in de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde, medeauteur van de 'duografie' over De Vries en Te Winkel (1998), en ook nog streekgenoot, was de aangewezen persoon om leven en werk van Van Dale in hun juiste proporties te reconstrueren. Ondanks de ernstige handicap dat het archief van Sluis in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan, is hij erin geslaagd veel materiaal op te diepen en in een gedetailleerde biografie onder te brengen. Aan de eigenlijke levensbeschrijving van ruim 300 bladzijden voegde hij bijlagen toe met genealogische aantekeningen, een lijst van de honderden publicaties van Van Dale en de tekst van vrijwel alle overgeleverde brieven. Het boek is ruim geïllustreerd, en bevat een uitvoerig notenapparaat, een bibliografie en een personenregister.

In het begin loopt het verhaal wat stroef, daarna wordt de verteltrant vlotter. Van Driel kan daarbij de neiging niet onderdrukken om af en toe leuk uit de hoek te komen (221: 'Terwijl Frankrijk en Pruisen slag leveren, zit de secretaris van de subcommissie Sluis zonder penningen.'). Vrees dat zijn onderwerp saai wordt gevonden? De vraag dringt zich natuurlijk wel op of we alles willen weten van een negentiende-eeuwse hoofdonderwijzer te Sluis. Als